

KIRIM HANLIĞI'NIN KURULUŞ SÜRECİ: YARIMADADA TATAR HÂKİMİYETİNİN TESİSİ

*Kemal Özcan**

Karadeniz'in kuzeyinde yer alıp oldukça stratejik bir coğrafya ile bereketli iklime sahip olan Kırım yarımadası, asırlardır çeşitli Türk kavimlerinin cazibe merkezi olagelmıştır. Orta Asya'dan batıya doğru Türk göçlerinin cereyan ettiği dönemlerde Alanlar, Hazarlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Tatarlar vd. Türk topluluklarının Kırım'a gelerek burasını yurt edinmeye çalıştıkları görülmüştür. Daha önce çeşitli milletlere mensup kavimlerin yaşadığı bu yarımadanın en eski şehirlerinden Sudak'ın kuruluşunda, antik bir Yunan kenti olan Hersones'in müdafaasında yer almalarından anlaşıldığı üzere, Alanlar Kırım'a ilk gelen Türk kavmi olmuştur. Alanların şimdiki adı Çufut Kale olan ve eskiden Kırk(y)er olarak anılan yerde yaşadıkları rivayet edilmektedir.¹

Kırım'daki Türk varlığı kendisini esas olarak Hazarlar döneminde gösterir. VI-X. asırlarda Kırım'da kuvvetli bir devlet kuran Hazarlar, kısa zamanda devrin en güçlü imparatorluğu haline gelirler. O sıralarda eski gücünden hayli uzaklaşması hasebiyle Bizans'a vergi ödemekten kurtulan eski Yunan şehirlerini kendilerine vergi ödemek zorunda bırakırlar. Topraklarında ticari faaliyetlere büyük önem veren Hazar devletine ait limanlar ve şehirler devrin en büyük ticaret merkezleri olurlar. Hazarlar Musevilik inancına sahip olmalarına rağmen, büyük bir hoşgörü ortamının hâkim olduğu topraklarda halk, inançları doğrultusunda serbestçe yaşar, kimse kimseye karışmazdı. Bazı şehirlerde cami, kilise ve havra yan yana, bir arada bulunurdu. Bu devletin yıkılışından sonra bile burada uzun süre *Hazaria* adı altında küçük bir devlet hayatını devam ettirmişti.² IX ve X. yüzyıllarda Kırım yarımadasında Peçenekler ile Kıpçakların varlığı

* Dr. Kemal Özcan, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ E. F. Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, İstanbul, 1948, s.20.

² Z. V. Togan, "Hazarlar", *İA*, VII, s.397- 408; Mirza Bala, "Kırım", *İA*, VI, s.741-746.

görülmektedir. Türk kavimleri gittikleri her yerde muhakkak idari bir yapılanma gayreti içerisinde olurlarken, Peçenek ve Kıpçakların bu tür faaliyetlerde bulunmamaları ilgi çekicidir. Onlar daha ziyade askeri faaliyetlerde bulunarak, yağma ve talan ile meşgul olmuşlar, yaşadıkları coğrafyalarda yer alan diğer kavimlere korku salmışlardır.³

Kırım yarımadasına ilk gelen Tatarlar muhtemelen Orta Asya'dan kaçan Harezmsah Muhammed'i takip etmek üzere Cengiz Han tarafından 1220'de gönderilen Cebe ve Sübödey'in ordusunda yer alıyorlardı. Cebe ve Sübödey'in askerleri Kuzey İran ve Kafkasya'ya yaptıkları akınlardan sonra Deşt-i Kıpçak'da Kıpçakları bozguna uğratarak onların yurtlarını terk etmelerine sebep olmuşlardır. Böylece Tatarlar onlardan boşalan Kırım'a gelerek Sudak şehrini ele geçirdiler.⁴

Bunu müteakip Altın Orda Hanlığı'nın kurucusu Batu Han da 1237 yılında çıktığı II. Kıpçak Seferi sırasında Kırım'ı istila ederek, burada yaşayan Kıpçaklar, Peçenekler gibi yerleşik hayata sahip olmayan kavimleri kovdu. Ardından bölgeyi kendisiyle birlikte bu sefere iştirak eden Tatarların yerleşimine tahsis etti. Tatarların Kırım'a yerleşmesi, Batu Han'ın ordusunda bulunan dört boyun liderliğinde gerçekleşti. Bunlar Tatarlar tarafından kutsal sayılan ve "4 Ocak" olarak adlandırılan *Taşlı, Küleç, Kayınçı* ve *Çolunçu* boylarıydı.⁵

Yarımadanın bir Tatar yurdu haline gelişi XIII. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşir. Tatarlar Kırım'a geldiklerinde oldukça büyük ve gelişmiş şehirlerle karşılaşır. Kefe, Yevpotoriya (Gözleve), Tana (Azak) gibi şehirlerde çoğunlukla Yunanlı, Ermeni ve Yahudiler yaşamakla beraber, siyasi ve ekonomik hayata hâkim oldukça kalabalık Venedik ve Ceneviz nüfusu da bulunuyordu. Devrin seyyahlarının ifadelerine göre, bu şehirler sahip oldukları yapılar, pazaryerleri, limanları ve kalabalık mahalleleri sayesinde son derece hareketli birer yerleşim merkezleriydi. Yarımadanın kuzey (bozkır) kesimi çoğunlukla Müslüman olan ve değişik Türk lehçeleri konuşan kabilelerin kontrolü altındaydı. Bu kabilelerin asırlardır Karadeniz'in kuzeyinden geçerek Doğu Avrupa üzerine tehlikeli akınlarda bulunmaları Kırım'ın geleceği üzerinde etkili olmuştur. Büyük kısmı Batu Han'ın ordularıyla birlikte gelen bu Türk kabileleri, Kırım'da yaşayan Slav ve İtalyanlara karşı üstünlük tesis ettiler.⁶ Batu Han, onlara oldukça

³ A. N. Kurat, "Peçenekler", *İA*, IX, s.535-543.

⁴ A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. H. Eren, Ankara, 1992, s.24.

⁵ F. Hartahay, "İstoriçeskaya Sud'ba Krimskih Tatar", *Vestnik Yevropı*, sayı 2, 1866, s.183.

⁶ A. Fisher, *The Crimean Tatars*, California, 1978, s.1-2.

müsamahakâr davranmakla birlikte, sahip oldukları toprakların savunması ve asayişin temini mukabilinde onlardan vergi almıştır. 1253 yılında İstanbul'dan gönderilen Kral Ludovik Rubruk'un elçisinin karşılaştığı durum yazılanları teyit eder mahiyettedir: Elçi Sudak'a geldiği vakit şehrin yöneticilerinden hiç kimseyi bulamaz, çünkü herkes kış mevsimi olmasına rağmen Batu Han'a vergilerini ödemeye gitmişlerdi.⁷

Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti de Kırım'a karşı yakın ilgi duymaktadır. XIII. asrın ikinci yarısında birçok Selçuklu Türkü Altın Orda hâkimi Berke Han'ın teşvikiyle Kırım'a yerleşir. Nitekim Sudak Şehri, 1239 yılındaki Kalka savaşından sonra, evvela Tatarlar tarafından, ardından da Selçuklu Sultanı Alaaddin'in gönderdiği bir orduyla yakıp yıkılır. Bu akının müteakip büyük bir kısmı Anadolu'dan gelen Selçuklu ve Oğuz Türkleri Kırım'ın kuzey kesimlerine yerleşmeye başlarlar. XIII. asrın sonlarında bölgeye gelen Arap seyyahları da Sudak halkının ekseriyetinin Türk olduğunu bildirirler.⁸ Tatarların Kırım'a gelişlerinde çok ciddi bir mukavemetle karşılaşmamalarında, Kırım halkının Hüseyin Çoban idaresinde yarımada gelen Selçuklu kuvvetleri tarafından yıpratılarak iyice güçsüz bırakılması da etkili olmuştur.⁹

Böylece yarımada hâkim olan Altın Orda hanları, burasını kendilerine bağlı Kırım ve Bozkır Eyaleti olarak kabul ettiler. Bu eyaleti idare etmek üzere valiler gönderdiler. Eyaletin merkezi, Tatarların yarımada yoğun bir şekilde yaşadıkları Solhat şehri seçilmişti. Bu şehir daha sonra Tatarlar tarafından Eski Kırım olarak adlandırılmıştır. Eski Kırım, XV. yüzyılın ortasına, Giray hanedanının önderliğinde Kırım Hanlığı kuruluncaya kadar Tatarların yarımada merkezi olarak kaldı. Çeşitli dini yapıların, çok sayıda din adamının bulunduğu şehir; aynı zamanda İslam dininin yarımada yayılmasında bir kaynak görevi üstleniyordu. Bunların yanında şehirde kervansaraylar ve medreseler bulunuyordu.¹⁰ Bu şehrin Eski Kırım olarak değiştirilen ismi daha sonra bütün yarımadayı tesmiye eder olmuştur. Burada bir paragraf açarak Kırım adının manası üzerinde durmakta fayda vardır.

Kırım adının nereden doğduğu ve ne anlama geldiği hakkında çeşitli fikirler vardır. Kırım'a eski Yunanlılar Tauris veya Hersones Taurik yani Boğa Yarımadası diyorlardı. VII. yüzyılda burası Hazarların hakimiyeti

⁷ Gözaydın, *a.g.e.*, s. 22.

⁸ Fisher, *a.g.e.*, s.2.

⁹ V. Vozgrin, *İstoriçeskiye Sudba Krimskih Tatar*, Moskva, 1992, s.126.

¹⁰ Bu şehir hiçbir zaman Altın Orda tahtının başkenti olmamıştır. Sadece taht kavgalarında muvaffak olamayanların sığınma yeri olmuştur. Fisher, *a.g.e.*, s.3.

altında olması hasebiyle Hazarya adını aldı. Kırım kelimesi ise Tatarlardan sonra kullanılmıştır. Bu kelimenin aslı ilim adamları tarafından tartışılmış olmasına rağmen kesin bir hükme varılamamıştır. Barthlod İslam Ansiklopedisi'nde bu kelimenin anlamı hakkında "aslı meçhuldür" demek zorunda kalmış, Rıza Nur Türkçe'de istihkam manasına geldiğini belirtmiş, Zeki Velidi Togan da tarihi coğrafya notlarında bu kelimenin muhtemelen Türkçe olduğunu ve belki de Türkistan'daki "Kurum" kelimesiyle aynı kökten gelebileceğini ifade etmiştir. XIV. yüzyılda yazılan Türkçe eserlerden Rabguzi'nin *Kıyas-ı Enbiya* adlı eserinde Kur'an-ı Kerim'deki "Uhdud" ifadesi Türkçeye *Kırım* yani 'hendek' olarak tercüme edilmiştir. Bu sebeple Kırım kelimesinin kalenin etrafındaki hendek manasına kullanılabileceği düşünülmüştür.¹¹ Kırım isminin, bu yarımadanın eski sakinlerinden Kimmerlerin değiştirilmiş hali ve Eski Kırım (Solhat)'ın bu halkın yaşadığı bir yer olduğu da kabul edilir. Kimilerine göre ise Kırım adı, Herodot'ta bahsi geçen *Krimen*'den gelmektedir. Kırım sözünün kale manasına geldiğini söyleyenler de vardır.¹²

Bütün bunların yanında şu iki görüşün doğruya yakın olma ihtimalleri daha kuvvetlidir. İlki, Kırım kelimesinin soyut bir anlam taşıyan, ancak Tatarca bir söz olmayıp, Arapça kökenli bir kelimedenden doğduğudur. Bu kelimenin kökenin *ikram* (veya *kerem*) sözünden geldiği varsayılıyor. Mengü Timur'un Altın Orda tahtına çıktığı vakit Kefe ve Kırım'ı yurtluk olarak Kırım Hanlarının atası Tuga-Timur'un oğlu Uran-Timur'a hediye etmesi üzerine, Uran-Timur Han'ın bu güzel hediyeyi kendisine sunulan bir "ikram", bir "kerem" olarak değerlendirmesi muhtemeldir.

İkinci görüş ise şöyledir: Moğollar Çin Seddi'ni *Sagan-Kırım* olarak adlandırdılar. Buradan hareketle, Moğol geleneğini yoğun olarak hisseden Kırım Tatarları, Kırım'daki Yayla dağlarının ulaşmak istedikleri güney kıyıları ile aralarında bir duvar gibi durduğuna hükmederek, bu sıradağların civarında kurulan merkezi "Kırım = duvar" olarak adlandırmış olabilirler.¹³ Bu görüş yukarıda bahsi geçen *Kıyas-ı Enbiya* adlı eserdeki tercüme de kısmen yakındır.

Kırım'a gelen ilk Tatar kabileleri sürüleriyle birlikte yarımadanın bozkırlarına yayılınca, safha safha Tatar göçleri de başlamış oldu. Kırım, sahip olduğu fiziki ve coğrafi şartlar bakımından gelecek olanlar için tam bir bolluk sunuyordu. Kırım'ın bütün bozkırını kaplayan ve Yayla dağla-

¹¹ Bedriye Sabit, *Kırımın Osmanlı İmparatorluğuna Eklenmesi Meselesi*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Lisans Tezi, İstanbul, 1934, s.1-2.

¹² Hartahay, *a.g.m.*, s.190.

¹³ Hartahay, *a.g.m.*, s.191.

rının kuzey yamaçlarına kadar uzanan mükemmel otlaklar, bütün bir yıl boyunca hayvanları çayırdaki bırakmaya imkân tanıyan iklim, toprağın zenginliği ve ürünlerin bolluğu Orta Asya'dan gelecek Türkler için Kırım'a ayrı bir anlam kazandırıyor. İşte bu amillerin de etkisiyle ilk Tatar akınlarından sonra Kırım'a yönelen Tatar göçleri münferit değil, kabileler halinde gerçekleşmiştir. Bunların her birinin başında kendi beyleri bulunuyordu. İleride Kırım'ın kaderinde önemli roller oynayacak olan bu kabileler şunlardı: *Şirin, Barın, Argın, Mansur, Sicit, Suleş ve Yaşlav*.¹⁴

Tatarların yarımada yerleşmesi, burada yaşayan kavimlerle yoğun bir ilişki içerisinde olmalarını gerekli kıldı. Kalabalık ve organize bir topluluk olan Tatarlar kısa süre içinde Kırım halkını vergiye tabi hale getirdi. Ancak yerli Kırım halkı, kültürel ilişkilerde Tatarlara karşı bariz bir üstünlük sağladı. İtalyan ve Rum asıllı yerli Kırım ahalisi XIII -XIV. yüzyıllarda Kırım şehirlerinin çoğuna hâkimdi. Kırım'ın bir Tatar yurdu haline gelişinde yerel halk ile girilen münasebetlerin, onların üzerinde çeşitli tesirler bırakması kaçınılmazdı. Nitekim Kırım'a ilk gelen Tatarlar bozkırlara yerleşmeyi tercih ederken, daha sonra gelenler arasında Kırım'ın merkez ve doğusundaki şehirlere yerleşenler görülecektir. Bunun bir sonucu olarak, Tatarlar XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eski Ermeni kolonilerinin ve Eski Kırım'daki Ceneviz ticaret alanlarının yeni sahipleri haline gelirler. Yukarıda da bahsedildiği üzere Eski Kırım şehri, bütün yarımada düzenli bir şekilde yayılan Tatar hâkimiyetinin idare merkezi olur. Tatarlar ile Cenevizliler ve Rumlar arasındaki münasebetler sonucu, bu topluluklar arasında akrabalık derecesine varan yakınlıklar tesis edildi; birbirlerinin dillerini, örf-adetlerini ve hatta inançlarını dahi kabul eden bazı Tatarlar din olarak Hristiyanlığı seçtiler.¹⁵

Kırım'a ilk gelen Tatarların Rum ve Cenevizlilerle olan münasebetleri sonucu meydana gelen bir diğer önemli etkileşim de Tatarların yerleşik hayata geçişleri olmuştur. Avrupalıların Kırım topraklarını işleyerek üzüm ve sebze yetiştirmeleri, elde ettikleri ürünleri satarak yüksek kar elde etmeleri ve bunun getirdiği maddi güvenlik ile müreffeh bir hayat sürülmesi Tatarların etkilenmesindeki önemli faktörlerdi. Bu etkileşim içinde Tatarlar kısa süre sonra, kendilerine önemli zenginlikler kazandıracak olan ziraat işleriyle meşgul olmaya başladılar. XV. yüzyıl seyyahlarından İosafat Barbaro, Kırım Tatarlarının sadece hayvancılıkla değil, ziraatla da uğraştıklarını, çeşitli tahıl ürünleri ekerek bol mahsul elde ettiklerini haber verir. Bu bilgiler de gösteriyor ki, XV. yüzyıl başlarında

¹⁴ F. Laşkov, *İstoriçeskiy Oçerk Kırımşko-Tatarskago Zemlevladieniya*, Simferopol, 1897, s.15-16.

¹⁵ Vozgrin, a.g.e., s.127.

tarım Tatarlar için ayrı bir önem kazandı ve toprak artık sadece hayvanların otlatıldığı bir yer olarak değil, oldukça büyük gelirlerin elde edildiği ticari araç olarak kabul edilmeye başlandı.¹⁶ Kırım Tatarlarının bağ ve bahçe işlerinde büyük şöhrete ulaşmaları da bu sürecin bir neticesi olmalıdır.

Altın Orda'nın uçsuz bucaksız bozkırlarından Kırım topraklarına gelip yerleşen Tatar kabilelerin önde gelenleri belli başlı bir yerde kalma mecburiyetindeydi. Zira Kırım'da evcil hayvanları otlatmak için alanlar geldikleri yere oranla daha azdı, çünkü toprak eskisinden çok daha fazla işleniyordu. Bu yüzden gelen kabileler için sık sık göç etmek yerine tek bir merkezde uzun süre kalmak daha makul görünüyordu. Muhakkak ki, bu yerleşim süreci çeşitli safhalardan geçerek gerçekleşti. İlk olarak muhtemelen ekim ve hasat çalışmaları için bir bölgede yerleşildi. Alınan verime göre bu bölgeler ya daimi olarak yurt edildi ya da yeni yerler arandı. Sonunda her kabile kendisine belli bir yeri yurt olarak seçti, oraya yerleşerek bir işle, özellikle de tarım ve hayvancılıkla meşgul oldu. Kırım'a gelen kabilelerden Şirinler Eski Kırım civarında yerleşirken, onların yanına Argınlar, Bahçesaray yakınlarına Barınlar gelmişlerdi. Sicit ve Mansurlar ise onlardan daha uzakta, kuzey bozkırlarını yurt edinmişlerdi.¹⁷

Bu kabilelerin beyleri kendilerine bağlı toplulukların bir kısmını sınır bölgelerine yerleştirdiler. Diğer kısmını ise yerleştikleri bölgelerde küçük birer devletçik halini almalarından dolayı önemli birer siyasi güç olarak kullandılar. Beyler tabii olarak bu devletçiklere tanınan haklardan istifade etmek istediler. İşte bu yüzden diğer imtiyaz sahibi gruplar arasından sıyrılarak çok kısa sürede idare ettikleri topraklara hâkim olma hakkını elde ettiler. Hiç şüphesiz ziraat ile yerleşik hayatın gelişmesi bu hakkın kazanılmasında çok etkili oldu. Bu durum kabile beylerinin büyük toprak sahipleri haline gelmesine zemin hazırladı.¹⁸

Kırım Tatar toplumunun sosyo-ekonomik yapısında etkin amillerin başında İslamiyet'in kabulü gelmektedir. Kırım'a ilk gelenlerin Moğol tesiriyle pagan-şaman inancına sahip oldukları belirtilirken, İslamiyet'i kabulleri XIII. yüzyılın ikinci yarısında başlar. Bu dönemde özellikle üst tabakaya mensup kimselerin Müslüman olduğu görülür. Halkın geniş manada İslamiyet ile şereflenmesi Özbek Han zamanında gerçekleşir. Bir Tatar atasözü de bunu doğrular niteliktedir: "*Din bizge Özbek'ten kal-*

¹⁶ Laşkov, *a.g.e.*, s.21-22.

¹⁷ Laşkov, *a.g.e.*, s.17-18, 22.

¹⁸ Laşkov, *a.g.e.*, s.23.

gan".¹⁹ Özbek Han, yaptırdığı mimari eserlerle de İslam dininin Kırım'da kurumsallaşmasına büyük katkıda bulunur. Onun Eski Kırım'da yaptırdığı cami, zamanın önemli ilim merkezlerinde biri olmuş ve günümüze kadar muhafaza edilmiştir.²⁰ İslamiyet, hayatın her kademesine yönelik getirdiği hükümlerle yavaş yavaş Tatarların yaşamını kontrol altına almaya ve yön vermeye başlar. Köklü ve yerleşik töreye rağmen varlığını etkisini arttırarak sürdürür. Kırım'daki ilk İslami eser, kim tarafından yaptırıldığı bilinmeyen Eski Kırım Camii'dir. Kitabesindeki bilgilerden 1314 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.

İslamiyet devletin işleyiş tarzına ve hiyerarşisine de tesir etti. Kırım'da kurulan dini idarenin başı olan Müftü, devlet hiyerarşisinde Han'dan hemen sonra gelmeye başladı. Dini ve günlük hayata ait davaları çözmekle görevli olan Kadı'nın da hiyerarşide önemli bir yeri vardı. Kırım Tatarlarında hâkim olan İslami anlayış, Anadolu'dan geldiği şekilde, Ehl-i Sünnet çizgisinde idi. Bu çizgi, çok şiddetli baskılara rağmen günümüze kadar kendini muhafaza etme başarısını göstermiştir. Kırım'da bu geleneğin gelişmesinde ve muhafazasında etkili olan köklü kurumlar vardı. Bunlar arasında birer yüksek öğrenim kurumları olan medreselerdi ve o dönemde Avrupa'da bile böyle kurumlara rastlamak kolay değildi.²¹

Kırım Tatarları da diğer Türk toplulukları gibi "savaşçı" bir topluluktu ve Altın Orda'nın sahip olduğu askeri gelenek burada da aynen uygulanıyordu. Altın Orda'nın Sağ-Kol Ordalığı merkezi Kırım'da idi ve başında Cuci'nin oğlu Togay-Timur'un torunlarından Tülek-Timur bulunuyordu.²² Daha çok komşularına zarar verme ve yağma düşüncesini taşıyan akınlarda kumanda *oğlan* unvanına sahip kişiye verilirdi. Klasik Türk ordusunda görülen onlu sistem Tatar ordusunda da geçerliliğini koruyordu. Onbaşı, yüzbaşı, minnik (binbaşı) ve tümen tabirleri kullanılıyordu.²³ Kırım Tatarlarının askeri faaliyetleri, Hanlığın kuruluşuna kadar tekdüze bir seyir takip eder. Komşularla olan ilişkileri çoğunlukla baskınlardan, yağma hareketlerinden ibaretti. XIV. yüzyıl ortalarında Kırım Tatarları oldukça yüksek bir güce eriştiler ve 1357 yılında Kiev ile Podolya'ya hâkim oldular. Bu gelişme Kırım'ın hâkimi konumunda olan Altın Orda Devleti'nin hızlı bir şekilde çöküşe geçtiği sırada meydana gelmişti.²⁴

¹⁹ Vozgrin, *a.g.e.*, s.129.

²⁰ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.51.

²¹ Laşkov, *a.g.e.*, s.24; Vozgrin, *a.g.e.*, s.129; Hartahay, *a.g.m.*, s.196.

²² Kafalı, *a.g.e.*, s.122.

²³ Hartahay, *a.g.m.*, s.191-192.

²⁴ Hartahay, *a.g.m.*, s.191, 197-198.

Kırım'da yaşayan diğer milletlere mensup halk, siyasi idareyi elinde bulunduran Tatarların yönetim tarzına alışmışlardı. Verdikleri vergiler sayesinde hemen bütün faaliyetlerini serbestçe yerine getirebiliyorlardı. Ancak ülkenin ekonomik yönetimi tamamen Ceneviz ve Venediklilerin kontrolü altındaydı. Kırım'da özellikle Cenevizlilerin faaliyetleri dikkatle takip edilmesi gereken bir durumdur. Cenevizlilerin Kırım üzerindeki emelleri 1261 yılında Kemal Paşa anlaşması ile Bizanslılardan Karadeniz'e açılma izni almalarıyla²⁵ başlar. Altın Orda Devleti'nde meydana gelen iç çekişmeleri iyi değerlendirerek Mengü-Timur zamanında (muhtemelen 1266) Kefe'de bir konsolosluk ve ticaret mallarını depolamak için toprak elde etmeleriyle Kırım'da büyük Ceneviz kolonisinin temelleri atılır. Burası muhkem surlarla çevrilir ve bu sahillerde birbiri ardına yeni koloniler meydana getirilir.²⁶ Buralar resmen hanın toprakları sayılmakla beraber, hâkimiyet tamamen Cenevizlilerin ellerindedir. Kefe'de Müslüman Türk halkın işlerini yürüten bir tudun ve gümrük gelirlerini toplayan bir gümrükçü bulunuyordu.²⁷ İki toplum arasında kimi zaman ticari kavgalar meydana geliyordu ki, Tatarlar ile Cenevizliler gibi örf, adet, din, dil, ırk bakımından birbirlerinden tamamen farklı iki toplum arasında zaman zaman bu tür olayların cereyan etmesi kaçınılmazdı. Bu gibi işlere bakmak için XIV. asrın sonlarında ve XV. asrın başında Kefe'de Ceneviz ve Tatarlardan ibaret bir mahkeme bulunuyordu. Ceneviz teb'asına mensup olanlar için de ayrı bir mahkeme vardı.²⁸

Cenevizlilerin Kırım'a gelişleriyle yarımada ticari gelişme baş gösterdi. Tatarların yerleşim merkezi olan Eski Kırım zenginleşmeye ve doğunun en kalabalık şehirlerinden biri olmaya başladı. İlk başlarda Cenevizlilerin Kırım içlerine, kıyıda Sudak'a yerleşmesi Tatarların herhangi bir müdahalesi olmadan gerçekleşti. Ancak XIII. yüzyılın sonunda Altın Orda Hanlığı'nın Kırım ve Bozkır eyaleti valisi Emir Nogay, Ceneviz kolonisi Kefe'den vergi ve yıllık haraç ödenmesini talep etti. Bu vergiyi tahsil için gönderilen Nogay'ın torunu Aktacı²⁹ Kefe Cenevizlileri tarafından öldürülünce, Nogay emirlerinden Maci kumandasındaki büyük bir

²⁵ Ş. Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri*, İstanbul, 1990, s.46.

²⁶ H. İncelik, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahitname Meselesi", *Belleten*, C.VIII, S.30, 1944, s.194; Y. Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000, s.14-15; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M.R. Uzman, İstanbul, 1993, s.381.

²⁷ İncelik, gös. yer.

²⁸ Kırımlı Abdullah oğlu Hasan, "Ceneviz menbalarına göre XV inci asır Kırım Hanlığı I", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, S.10, İstanbul, 1932, s.333.

²⁹ A. Memetov, *Krımskiye Tatarı*, Simferopol, 1993, s.17.

orduyu Kefe'ye göndererek, şehri yağma ve tahrip ettirdi. Müslüman, Ceneviz ve Alanlardan pek çok tacir esir edilip, malları ganimet olarak alındı. Nogay'a bağlı kuvvetlerin bu akını sırasında Sarı Kermen (Herson), Kırk(y)er (Çufut Kale), Kerç ve Sudak da büyük tahribata uğradı.³⁰ Bu akının ardından Cenevizliler vergi vermeyi kabul etmek zorun kaldılar. Ayrıca bütün bölgede Tatar siyasi otoritesi kabul edilmiş oldu. Böylece Tatarlar Karadeniz sahillerine yerleşmeye başladı. Bunun bir neticesi olarak Kefe ve Sudak'ta Tatar nüfusu hızlı bir artış gösterdi.³¹

XIV. yüzyıl sonlarına doğru Kefe tüccarlarının üçte birini teşkil eden Rum, Ermeni ve Yahudiler vasıtasıyla Altın Orda'nın her köşesine Kefe'den mal sevk olunur ve böylece Avrupa malları Tatar evlerinde bol miktarda bulunurdu. Kefe ahalisinin yarısından fazlası Tatar olduğundan, hemen her yerde Tartarca konuşulurdu. İdari ve siyasi açıdan Cenevizlilerin olan Kefe, yaşayış itibarıyla tam bir Tatar şehriydi. Ceneviz konsolosunun makamı üzerinde kızıl haçlı Ceneviz bayrağı dalgalansa da Kefe'nin arması kırmızı bir hilalden müteşekkil Tatar damgası idi.³²

Ceneviz tüccarları, Aşağı Volga'da bulunan Altın Orda'nın başkenti ve kürk ticaretinin en büyük merkezlerinden biri olan Saray şehrini ziyaret ederlerdi. Bu tüccarların Saray'da daha ziyade Mısır Memlûklularının asker ihtiyacını karşılamak üzere genç Kıpçak Türklerini satın alarak büyük ölçüde köle ticareti yaptıkları bilinmektedir. Kendi askeri gücüne büyük ölçüde sekte vuran bu ticarettten rahatsız olan Toktay Han, 1307 yılında Saray'daki Ceneviz temsilcilerini tutuklatır. Ardından Kefe'deki Ceneviz kolonisini kuşatmak üzere bir ordu gönderir. 20 Mayıs 1308'de Cenevizliler şehri yakarlar ve gemilerine binerek kaçarlar. Bu gerginlik Toktay Han'ın Ağustos 1312'de ölümüne kadar devam eder. Onun ardından Altın Orda tahtına çıkan Özbek Han (1312-1340) zamanında Cenevizliler ve Venedikliler ile bir ticaret anlaşması imzalanır. Bu anlaşma sonucunda Cenevizliler Kefe'nin surlarını ve ambarlarını yeniden inşa etmeye başlarlar. 1316 yılında tamamlanan tamirat işlerinden sonra koloni yeniden büyük bir faaliyet içine girer. Özbek Han'dan sonra gelen Canıbek Han (1340-1357) da Cenevizlilere verilen imtiyazları uzatır, ancak 1343'de Tana (Azak)'da Cenevizliler ile Tatarlar arasında meydana gelen bir kavga neticesinde Venedikliler ile Cenevizlileri Tana'dan çıkarır, Kefe'yi de iki defa kuşatır (1343, 1345).³³ 1380 yılında Eski Kı-

³⁰ M. Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul, 1976, s.68; Fisher, *a.g.e.*, s.2; Laşkov, *a.g.e.*, s.20; Öztürk, *a.g.e.*, s.15.

³¹ Fisher, *a.g.e.*, s.3.

³² Abdullah oğlu, *a.g.m.*, s.335.

³³ Abdullah oğlu, *a.g.m.*, s.333; Grousset, *a.g.e.*, s.381-383; Öztürk, *a.g.e.*, s.15-16.

rım hakimi Mamay'ın Cenevizliler ile yaptığı bir anlaşmada, Tatarların Cenevizlilerden aldığı 18 yerleşim yerinin iade edileceği ve Gotya'yı da onlara bırakacağı taahhüt ediliyordu. Ayrıca 1383 senesinde imzalanan bir başka anlaşmaya göre, Tatarların Kefe'de yaşamalarına müsaade ediliyor; Kefe hâkimi, hem Kefe'de hem de civar köylerde yaşayan Tatarlar ile Cenevizliler arasındaki ihtilafları çözüme yetkisine sahip oluyordu.³⁴

Kefe XIV. yüzyıl sonlarına doğru tamamen bir Ceneviz toprağı haline gelmiş, iyice zayıflayan Altın Orda Devleti'nde meydana gelen taht kavgalarında kaybedenin sığındığı bir yer olmuştu. Mamay Han, 1380 yılında Ruslara karşı Kulikova'da yaptığı savaştan ağır mağlubiyetle ayrılınca, bunun intikamını almak için yeni bir sefere hazırlanırken, rakibi Toktamış'ın ani saldırısına uğrar. Ağır bir hezimete uğrayan ve sadece küçük bir birliğe sahip olan Mamay, kendisine bir sığınak bulmak gayesiyle Kefe'nin hakimleriyle görüşerek Cenevizlilerin yanına sığınma talebinde bulunur. Daha önce birçok defa Kırım'da kalan Mamay Cenevizliler tarafından iyi tanınıyordu. Kefe Şehri hakimleri Mamay'ın talebini kabul edince, Mamay beraberindeki küçük askeri birlik ve çok miktarda altın, gümüş gibi değerli mallarla buraya geldi. Ancak Mamay Cenevizliler tarafından birkaç gün sonra öldürülerek mallarına el kondu.³⁵ Toktamış Han da Timur ile yaptığı mücadele sırasında Kefe'yi muhasara etti (17 Mart 1396). Kefe'yi ele geçiren Toktamış, Altın Orda'daki amansız iç çekişmeler neticesinde bir başka rakibi Timur Kutluğ tarafından yapılan baskınla son güçlerini de kaybederek Litvanya'ya sığındı ve Kefe üzerindeki hâkimiyeti kısa süre içinde sona erdi.³⁶

XV. yüzyılın başlarından itibaren Kırım artık tamamen Altın Orda tahtı için yapılan mücadelelere sahne olmuştur. Saray tahtı üzerinde hak iddia edenlerden Uluğ Muhammed Han, Küçük Muhammed Han ile giriştiği hanlık mücadelesi sırasında bir müddet Kırım'a gelerek bu bölgede hükümdarlığını ve taht üzerindeki iddialarını devam ettirmiştir. Kısa süre sonra Kırım'da uzun yıllar hüküm sürecek Hanlığın kurucusu Hacı Giray'ın amcası Devlet Berdi de, Uluğ Muhammed'e karşı hanlık mücadelesine başlamış, kendisini desteklemesi için Mısır Sultanı'na elçilik heyeti göndermiştir. Fakat onun da iddia sahibi olmaktan öteye gitmediği görülmektedir. 1430'lardan sonra Seyyid Ahmed Han da bu mücadeleye dâhil olarak Deşt-i Kıpçak'ta hâkimiyet kurmuş, 1437 yılına kadar bir tarafta Kırım'daki Uluğ Muhammed ile, diğer tarafta da Saray'daki Küçük Muhammed ile çekişmiştir. Seyyid Ahmed Han'ın ortaya çıkması

³⁴ Laşkov, *a.g.e.*, s.21.

³⁵ Yakubovskiy, *a.g.e.*, s.149.

³⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s.16-17.

Uluğ Muhammed Han'ın 1437 yılında mücadeleyi bırakarak tamamen Kazan'a çekilmesine sebep olmuştur.

Giray hanedanının Devlet Berdi ile 1428'lerde başlayan taht mücadelesinden sonra, muhtemelen Hacı Giray'ın babası Gıyaseddin Han'ın Kırım'daki faaliyetleri başlamıştır. Ancak Gıyaseddin Han, Seyyid Ahmed Han'ın baskıları karşısında tutunamayarak, Litvanya Prensi Witold'a sığınmıştır. Gıyaseddin Han Litvanya'nın Troki Bölgesi'nde uzunca bir süre yaşamış, bu münasebetle oğlu Hacı Giray'ın burada doğduğuna dair rivayetler ortaya çıkmıştır. Kırım'da kendi adına para bastıran Gıyaseddin Han'dan sonra oğlu Hacı Giray'ın da Kırım'a hâkim olmak için mücadeleye girmesi tabii bir durum olacaktır.³⁷

Sürüp giden taht kavgaları neticesinde, uzun yüzyıllar boyunca geniş bir coğrafyada güçlü bir devlet olarak hüküm süren Altın Orda Devleti tarihin derin sayfaları arasında layık olduğu yeri almıştır. Bu devletin büyüklüğü, yıkıldıktan sonra daha iyi anlaşılmıştır. Bünyesinden irili ufaklı birçok hanlık çıkarmakla beraber, küçük bir knezlikten büyük bir Rus imparatorluğunun da doğmasına zemin hazırlamıştır. Altın Orda Hanlığı'nın mirası olarak tarih sahnesinde yerini alan bir diğer siyasi kurum ise Kırım Hanlığı olmuştur. Yaklaşık 300 yıl varlığını devam ettirecek olan Kırım Hanlığı, varlığıyla özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki siyasi gelişmelerde etkileyici ve belirleyici bir konumda olma başarısını uzun yıllar göstermiştir.

³⁷ M. Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1441-1569)*, Ankara, 1989, s.5-7.